

ВИКОРИСТАННЯ МЕХАНІЗМІВ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ СТАРШИМИ ПІДЛІТКАМИ: ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ

Процик Л.С. Використання механізмів психологічного захисту старшими підлітками: гендерні особливості. В статті проаналізовано механізми психологічного захисту підлітків з вираженою, прихованою формою обдарованості та звичайних. Досліджено гендерні особливості використання механізмів психологічного захисту кожної з даних груп. Доведено, що механізми психологічного захисту, які використовують інтелектуально обдаровані дівчата (заміщення, компенсація, сублімація) та хлопці (заміщення, компенсація, інтелектуалізація), є більш конструктивними у порівнянні із механізмами, які застосовують звичайні підлітки-дівчата та хлопці (заперечення, регресія). Визначено, що звичайні підлітки, як дівчата, так і хлопці, частіше використовують копінг-стратегії.

Ключові слова: підліток, інтелектуальна обдарованість, інтелектуальні здібності, механізми психологічного захисту, копінг-стратегії, гендер.

Процик Л.С. Использование механизмов психологической защиты старшими подростками: гендерные особенности. В статье описаны механизмы психологической защиты подростков с выраженной, скрытой формой одаренности и обычных. Исследовано гендерные особенности использования механизмов психологической защиты каждой из данных групп. Доказано, что механизмы психологической защиты, которые используют интеллектуально одаренные девушки (замещения, компенсация, сублимация) и юноши (замещение, компенсация, интеллектуализация) более конструктивными по сравнению с механизмами, которые применяют обычные подростки девушки и юноши (отрицание, регрессия). Определено, что обычные подростки, как девушки, так и юноши, чаще используют копинг-стратегии.

Ключевые слова: подросток, интеллектуальная одаренность, интеллектуальные способности, механизмы психологической защиты, копинг-стратегии, гендер.

Постановка проблеми та її зв'язок з важливими практичними завданнями. За результатами дослідження, підлітки як з вираженою, так і з прихованою обдарованістю характеризуються подібним репертуаром психологічних захистів («проблемний аналіз», «установка власної цінності», «збереження самоконтролю»). Встановлено, що обдаровані підлітки, порівняно із їхніми звичайними однолітками, частіше використовують когнітивні та емоційні копінг-стратегії, тоді як звичайні – емоційні та поведінкові. Подальшої розробки потребує проблема гендерної диференціації використання механізмів психологічного захисту та копінг-стратегій для розробки комплексної корекційно-розвивальної роботи, спрямованої на особистісне становлення, соціальну самореалізацію та професійне самовизначення підлітків з прихованою обдарованістю в нових соціально-економічних умовах. Такий аналіз

механізмів психологічного захисту сприятиме індивідуальному підходу під час навчально-виховного процесу, більш продуктивному інтелектуальному розвитку підлітків та їх соціалізації.

Останні дослідження і публікації, виділення невирішених питань загальної проблеми, якій присвячується стаття. У психології поняття «інтелектуальна обдарованість» багатозначне, що зумовлено наявністю різних критеріїв, на основі яких людину ідентифікують як інтелектуально обдаровану. За період від перших спроб вивчення творчих здібностей до теперішнього часу дослідниками створена картина феноменології обдарованості. Вивченню інтелектуальної обдарованості та творчості присвячені роботи Т. Амабайл, Ф. Баррона, Д. Богоявленської, В. Вишнякової, О. Власової, Дж. Гілфорда, О. Зазимко, Г. Костюка, О. Кульчицької, А. Маслоу, А. Матюшкіна, Р. Мей, В. Моляко, О. Музики, Я. Пономарьова, К. Роджерса, С. Рубінштейна, Р. Стернберг, Е. Торренс, Б. Теплова, А. Фройд, Д. Харрінгтон, М. Холодної, В. Штерна та ін. [2; 3; 5; 6; 8; 10].

Та все ж в поняття інтелектуальної обдарованості даний час не можна назвати чітко визначеним і сталим як у зарубіжних, так і вітчизняних працях. Всі дослідження, присвячені вивченню проблеми обдарованості, можна розділити на два напрями:

Перший напрям складають дослідження, що базуються на концепції креативності як універсальної пізнавальної творчої здібності. Представники «пізнавального» напрямку досліджують взаємозв'язк між креативністю, інтелектом, когнітивними здібностями і реальними досягненнями. Найбільш яскравими представниками даного напрямку є: Дж. Гілфорд, С. Тейлор, Е. Торренс, А. Пономарьов [2].

Другий напрям вивчає обдарованість з позиції своєрідності особистісних особливостей креативів. Багато експериментальних досліджень присвячені створенню «портрета творчої особистості», виявленню властивих їй характеристик, визначенню особистісних, мотиваційних та соціокультурних корелятивів креативності. Найбільш яскравими представниками цього напрямку є: Ф. Баррон, А. Маслоу, Д. Богоявленська [2].

Механізми психологічного захисту (МПЗ) в психологічній науці почали вивчатись відносно недавно. Їх корисний ефект полягає в тому, що людина набуває здатність до здійснення наміченого плану дій, незважаючи на можливі труднощі. Негативний ефект виникає у випадку, коли особистість є закритою не тільки для критики, але і для самокритики, коли вона всупереч очевидним фактам перебуває у щирій впевненості, що складності в її житті виникають десь зовні, з волі інших людей. Вагомий внесок у дослідженні проблеми механізмів психологічного захисту належить Р. Грановській, А. Захарову, М. Кляйн, Р. Лазарусу, Л. Мерфі, І. Нікольській, С. Романовій, Н. Сироті, В. Ташликову, С. Фрайбергу, З. Фройд, А. Фройд, В. Чумаковій, Т. Яценко та ін. [1; 4; 7; 9; 11; 12]. Серед дослідників немає єдиної точки зору ні щодо загальної кількості захистів, ні ступеня їх співвіднесеності один з одним, ні навіть щодо їх конкретного визначення в деяких випадках. Це приводить до соціального запиту дослідження інваріантних характеристик захисту та її ролі в соціально-психічній адаптації підлітка.

Формулювання мети і постановка завдання статті. Основною метою статті є аналіз гендерних особливостей використання механізмів психологічного захисту

підлітками з вираженою, прихованою формою обдарованості та звичайними. Завдання статті: охарактеризувати особливості виокремлених груп інтелектуально обдарованих підлітків та проаналізувати їх МПЗ.

Виклад методики і результати досліджень. Взаємовідносини між особистістю і захисними механізмами носять внутрішній і взаємний характер: механізми захищають особистість, а структура особистості визначає, які саме механізми будуть використані для захисту. Кожен індивід користується різними механізмами, розвиваючи свою самостійну систему захисту самоповаги. Однак, підлітковий вік – це вік гострих суперечностей у структурі особистості, яка тільки формується. Суттєвою особливістю підліткового віку є розвиток складніших форм мислення у зв'язку із засвоєнням абстрактного матеріалу, теорій, закономірностей при вивченні різних дисциплін. Психологи вказують на достатній рівень розвитку в підлітка таких якостей мислення як: логічна послідовність, критичність, самостійність, глибина. Водночас у нього помітно підвищується рівень розвитку самосвідомості та самоконтролю.

Для вимірювання психологічного захисту й визначення його особливостей використовують різні варіанти тестів, що спрямовані на чітке визначення самого механізму та його дії на організм. Вивчення індивідуально-психологічних особливостей вибору механізмів психологічного захисту здійснювалось з використанням методики «Опитувальник копінг-стратегій шкільного віку (І. Нікольської, Р. Грановської), тест «Діагностика типологій психологічного захисту» (Р. Плутчик і адаптації Л. Вессермана, О. Єришева, Є. Клубової та ін.).

За результатами діагностики інтелекту, творчих здібностей, дивергентного мислення, креативності («Шкільний тест розумового розвитку», «Опитувальник творчих характеристик особистості Вільямса», проєктивний тест діагностики творчого (дивергентного) мислення Вільямса, тест креативності Е. Торренса), спостереження та опитування класних керівників, вчителів та керівників гуртків було сформовано три групи інтелектуально обдарованих підлітків з вираженою обдарованістю, коефіцієнт інтелекту варіював у межах від 125 до 138 балів, показники креативності – вище середніх значень. Ці досліджувані були переможцями і призерами олімпіад різного рівня, творчих конкурсів, конференцій. У підлітків з прихованою формою обдарованості коефіцієнт інтелекту варіював у межах від 125 до 138 балів, показники креативності вище середніх значень, але, на відміну від попередньої групи, вони не мали досягнень в інтелектуальній діяльності. У групі звичайних підлітків коефіцієнт інтелекту варіював у межах від 84 до 119 балів, показники креативності від «нижче середнього» до «середнього», в них не спостерігалось значних академічних успіхів і досягнень в інтелектуальній діяльності.

Дослідженням було виявлено, що інтелектуально обдаровані дівчата та хлопці з вираженою обдарованістю використовують механізм психологічного захисту заміщення (100 %). Витіснення і компенсацію, тобто переключаються на якусь іншу діяльність, переносять реакції гніву на об'єкти, що знаходяться поруч, витісняють із свідомості частини подій, що є емоційно дискомфортними, реалізують 83 % дівчат, 87 % хлопців. Механізм інтелектуалізації використовує 38 % дівчат, у хлопців цей показник вище – 56%. Найменш використовують механізм проєкції – 5 % дівчат та 7 %

хлопців. Однаковий відсоток випробуваних (78 %) характеризується використанням механізмів психологічного захисту заперечення і регресія, що свідчить про схильність цих підлітків видаляти зі свідомості емоційні переживання, що травмують чи викликають дискомфорт.

У групі підлітків з прихованою формою обдарованості інтенсивно використовується механізм заміщення – 93 % хлопців та 95 % дівчат, ці досліджувані схильні зміщувати реакції гніву з соціально заборонених і недоступних об'єктів на доступні. 90 % досліджуваних дівчат та хлопців демонструють поведінку, що характеризується тимчасовим відходом від тривожної ситуації та зануренням в іншу справу. У 85% респондентів-дівчат та 82 % хлопців даної групи чітко простежується використання механізму витіснення, а 80 % всіх досліджуваних вдаються до захисту за типом регресії і реактивного утворення, демонструють дитячі патерни поведінки, зворотні наявним переживанням.

У групі звичайних підлітків, як і в попередній, найбільш часто використовується механізм заміщення – 100 % всіх випробовуваних схильні зміщувати реакції гніву з соціально заборонених і недоступних об'єктів на доступні. Наступними за частотою використання в даній вибірці були механізми: як заперечення, регресія, компенсація, їх використовували 93% дівчат та 95 % хлопців цієї групи. Як і в обдарованих підлітків, менша кількість респондентів цієї групи вдаються до захисту за типом проєкції (40 % дівчат та 43 % хлопців) та інтелектуалізації (33 % дівчат та 52 % хлопців).

Якщо розглядати отримані дані в порівняльному плані, то можна стверджувати, що найбільш часто різні механізми психологічного захисту використовують підлітки, які увійшли у групу «звичайних». Виключення становлять лише механізм витіснення, який застосовується 81 % досліджуваних цієї групи, тоді як в групах обдарованих підлітків його використовують 76 % досліджуваних.

Аналіз репертуару механізмів психологічного захисту у групі обдарованих підлітків засвідчив, що найбільша кількість респондентів 35 % (з них 56 % дівчат та 44 % хлопців) використовують шість психологічних захистів (заміщення, витіснення, компенсація, інтелектуалізація, заперечення, регресія). Всі механізми психологічного захисту реалізують лише у 7 % (з них 53 % дівчат, 47 % хлопців) досліджуваних. 14 % обдарованих учнів (з них 48 % дівчат та 52 % хлопців) використовує сім захисних механізмів для підтримки емоційного комфорту. У 8% досліджуваних (з них 42 % дівчат та 58 % хлопців) в індивідуальному профілі присутні два-три часті механізми психологічного захисту, 10 % підлітків (з них 35 % дівчат та 65 % хлопців) використовують чотири і 18 % (з них 39 % дівчат, 61 % хлопців) – п'ять психологічних захистів.

У групі звичайних підлітків, найбільша кількість досліджуваних 41% (з них 54 % дівчат та 46 % хлопців) також використовують шість психологічних механізмів захисту. Однак, різна кількість випробовуваних використовують сім 24% (з них 57 % дівчат та 43 % хлопців) і вісім 9 % (з них 48 % дівчат та 52 % хлопців) механізмів, тоді як 12 % (з них 56 % дівчат та 44 % хлопців) підлітків з прихованою обдарованістю використовують п'ять механізмів захисту.

Отже, загальна кількість досліджуваних у вибірці з вираженою і прихованою обдарованістю, які мають широкий репертуар психологічних захистів становить 21 %, тоді як у вибірці звичайних підлітків 49%. Навпаки, кількість респондентів, репертуар психологічних захистів яких характеризується вузькістю і превалює у вибірці обдарованих, становить 26%, у групі звичайних досліджуваних вузького репертуару психологічного захисту не виявлено.

Порівняння розподілу за репертуаром використовуваних психологічних захистів (критерій χ^2) показав наявність статистично достовірних відмінностей на рівні $p=0,001$, що дозволяє говорити про більш широкий репертуар механізмів психологічних захистів звичайних підлітків, ніж в обдарованих досліджуваних. Отримані результати дослідження дозволяють констатувати, що як респонденти з вираженою, так і з прихованою обдарованістю характеризуються подібним репертуаром психологічних захистів. Це підтверджує порівняння розподілу за допомогою критерію χ^2 -Пірсона, яке показало наявність статистично достовірних відмінностей ($p=0,68$) у розподілі досліджуваних обох груп за числом використовуваних ними механізмів психологічних захистів.

Було проаналізовано також залежність репертуару психологічних захистів особистості та копінг-стратегій. Порівнюючи дані за методикою «Опитувальник копінг-стратегій шкільного віку» (І. Нікольської, Р. Грановської), можна стверджувати, що обдаровані підлітки частіше використовують когнітивні (68 % хлопців) та емоційні (61 % дівчат) копінг-стратегії, тоді як звичайні – емоційні (73 % дівчат) та поведінкові (79 % хлопців). При цьому адаптивні варіанти поведінки різного виду використовуються переважно обдарованими підлітками. Результати дослідження свідчать про домінування адаптивних варіантів копінг-стратегії у досліджуваних як з вираженою (54 %), так і прихованою (43 %) інтелектуальною обдарованістю. Вони найчастіше використовують такі варіанти копіngu як «проблемний аналіз», «установка власної цінності», «збереження самоконтролю». Тобто, форми поведінки, спрямовані на аналіз труднощів, що виникли, і можливі шляхи виходу з них, підвищення самооцінки, більш глибоке усвідомлення власної цінності як особистості, наявність віри у власні ресурси в подоланні важких ситуацій.

Вважається, що ефективність самоконтролю залежить від інтелекту, який виступає в якості його ресурсу. Інтелектуально обдаровані досліджувані в силу наявного інтелектуального потенціалу, судячи з отриманих даних, активно використовують його для оволодіння складними життєвими ситуаціями. Проте використання емоційних, адаптивних копінг-стратегій у досліджуваних виділених груп не є однаковим. Так, 58 % досліджуваних з вираженою обдарованістю воліють використовувати адаптивні емоційні копіngи, зокрема такі як: «протест», «оптимізм», що припускають емоційний стан з активним обуренням і протестом по відношенню до труднощів і впевненістю в наявності виходу з будь-якої, навіть найбільш складної ситуації. Така поведінка характеризує 36 % приховано обдарованих підлітків. Для даної вибірки, навпаки, характерне використання неадаптивних копінг-стратегій, а саме: «придушення емоцій», «покірність», «самозвинувачення», «агресивність», тобто тих варіантів поведінки, які характеризуються пригніченими емоційними станами

безнадійності, покірності та недопущення інших почуттів, переживанням злості і покладанням провини на себе та інших. Отримані нами результати узгоджуються з результатами дослідження психічних станів у обдарованих підлітків, які не реалізували свій інтелектуальний потенціал, як стверджують дослідники даної проблеми, у таких підлітків домінують негативно забарвлені психічні стани.

Дані розподілу досліджуваних за особливостями використання поведінкових копінг-стратегій свідчать, що підлітки з прихованою обдарованістю (43 %, з них 51 % хлопців) частіше, ніж з вираженою (31 %, з них 54 % хлопців), використовують адаптивні копінгі, зокрема такі як: «співпраця», «звернення», «альтруїзм» і реалізують поведінку. Вони вступають у співпрацю зі значимими і більш досвідченими людьми, шукають підтримку в найближчому соціальному оточенні, або самі пропонують її близьким у подоланні труднощів.

Результати розподілу звичайних підлітків за частотою використання поведінкових копінг-стратегій не дозволяють однозначно говорити про домінування будь-якого виду. Так, рівна кількість респондентів даної групи (40%) використовують як адаптивні, так і відносно адаптивні варіанти поведінкових стратегій. Вони схильні демонструвати поведінку, що характеризується прагненням до тимчасового відходу від рішення проблем за допомогою лікарських засобів, занурення в улюблену справу, подорожі, виконання своїх заповітних бажань, а також з такою ж частотою вдаються до стратегій «співпраця», «звернення», «альтруїзм», тобто вступають у співпрацю зі значимими (більш досвідченими) людьми, шукають підтримки в найближчому соціальному оточенні або ж самі пропонують її близьким, якщо ті цього потребують.

Неадаптивні варіанти копінг-стратегій, а саме: «активне уникання», «відступ» – поведінка, що передбачає уникнення думок про неприємності, пасивність, самотність, спокій, ізоляцію, прагнення відійти від активних інтерперсональних контактів, відмову від вирішення проблем використовують 15 % (48 % дівчат) і 20 % (49 % дівчат) досліджуваних з вираженою та прихованою обдарованістю.

Висновки і подальші перспективи досліджень. У результаті аналізу емпіричних даних можемо зробити ряд висновків:

1. Репертуар механізмів психологічного захисту у вибірці обдарованих підлітків характеризується вузькістю не залежно від гендерної приналежності.

2. Обдаровані досліджувані частіше використовують когнітивні (хлопці) й емоційні (дівчата) психологічні захисти.

3. Механізми психологічного захисту, що використовують інтелектуально обдаровані дівчата та хлопці характеризуються тим, що є більш конструктивними – зберігають внутрішню рівновагу особистості й стимулюють до подальшого розвитку, а не до тривоги й саморуїнування.

4. Вивчення механізмів психологічного захисту та захисних форм поведінки (копінг-стратегій) встановило відмінності у частоті використання таких захистів як заміщення і регресія. Це дозволяє говорити про більшу частоту їх використання у групі звичайних підлітків як дівчатами, так і хлопцями.

Отже, розглянувши у порівняльному плані гендерні особливості використання механізмів психологічного захисту старшими підлітками, можна стверджувати, що

немає значних відмінностей у їх виборі в межах кожної групи (середнє коливання 13 %), але є значні відмінності між групою обдарованих та звичайних.

Перспективи подальших досліджень – у більш глибокому аналізі гендерних особливостей використання МПЗ інтелектуально обдарованими підлітками для забезпечення ефективної розвивальної роботи.

Список використаних джерел

1. Бассин Ф.В. О силе «Я» и психологической защите / Ф.В. Бассин // Вопросы философии, – 1969. – №2. – С. 118–125
2. Дружинин В.Н. Психология общих способностей / В.Н. Дружинин – СПб Издательство «Питер». – 1999. – 368 с. (Серия «Мастера психологи»)
3. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г.С. Костюк – К.: Рад. шк., 1989. – 608 с.
4. Журбин В.И. Понятие психологической защиты в концепциях З. Фрейда и К. Роджерса / В.И. Журбин // Вопросы психологии. – 1990. – №4. – С. 14–23
5. Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень / За ред. В.О. Моляко, О.Л. Музики. – Житомир: Вид-во «Рута», 2006. – 320 с.
6. Кульчицька О.І. Специфіка дитячої обдарованості / О.І. Кульчицька // Обдарована дитина. – 2001. – №1. – С. 3–10
7. Никольская И.М., Грановская Р.М. Психологическая защита у детей / И.М. Никольская, Р.М. Грановская – СПб.: Речь, 2000. – 507 с.
8. Теплов Б.М. Способности и одаренность / Б.М. Теплов // Психология индивидуальных различий. – М., 2000. – С. 262–272.
9. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание / С.Л. Рубинштейн – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – 328 с.
10. Холодная М.А. Психология интеллекта: парадоксы исследования / М.А. Холодная – Томск: Изд-во Томск. ун-та; М.: Изд-во «Барс», 1997. – 392 с.
11. Plutchik R, Kellerman H. & Conte H.R. A structural theory of ego defenses and emotions. In C.E. Izard (Ed.), *Emotions in personality and psychopathology*. N.Y. Plenum, 1979. — P.229–257
12. Freud A. The Ego and the mechanisms of defense // *The writings of Anna Freud, Vol.2, London, 1977*

References transliterated

1. Bassyn F.V. O syle «Ya» y psykholohycheskoy zashchyte / F.V Bassyn // Voprosy fylosofyy, – 1969. – 2. – P. 118–125
2. Druzhynyn V.N. Psykholohyya obshchyykh sposobnostey / V.N. Druzhynyn – SPb Yzdatel'stvo «Pyter». – 1999. – 368 p. (Seryya «Mastera psykholohyy»)
3. Kostyuk H.S. Navchal'no-vykhovnyy protses i psykhychnyy rozvytok osobystosti / H.S. Kostyuk – K.: Rad. shk., 1989. – 608 p.
4. Zhurbyn V.Y. Ponyatyie psykholohycheskoy zashchyty v kontseptsyyakh Z. Freyda y K. Rodzhersa / V.Y. Zhurbyn // Voprosy psykholohyy. – 1990. – №4. – P. 14–23
5. Zdibnosti, tvorchist', obdarovanist': teoriya, metodyka, rezul'taty doslidzhen' / Za red. V.O. Molyako, O.L. Muzyky. – Zhytomyr: Vyd-vo «Ruta», 2006. – 320 p.

6. Kul'chyts'ka O.I. Spetsyfika dytyachoyi obdarovanosti / O.I. Kul'chyts'ka // Obdarovana dytyna. – 2001. – №1. – P. 3–10
7. Nykol'skaya Y.M., Hranovskaya R.M. Psykholohycheskaya zashchyta u detey / Y.M. Nykol'skaya, R.M. Hranovskaya – SPb.: Rech', 2000. – 507 p.
8. Teplov B.M. Sposobnosty ta odarennost' / B.M. Teplov // Psykholohyya indyvydual'nykh razlichyy. – M., 2000. – P. 262-272.
9. Rubynshteyn S.L. Bytye ta soznanye / S.L. Rubynshteyn – M.: Yzd-vo AN SSSR, 1957. – 328 p.
10. Kholodnaya M.A. Psykholohyya intellekta: paradoksy issledovanyya / M.A. Kholodnaya – Tomsk: Yzd-vo Tomsk. Un; M.: Yzd-vo «Bars», 1997. – 392 p.
11. Plutchik R, Kellerman H. & Conte H.R. A structural theory of ego defenses and emotions. In C.E. Izard (Ed.), Emotions in personality and psychopathology. N.Y. Plenum, 1979. – P.229–257
12. Freud A. The Ego and the mechanisms of defense // The writings of Anna Freud, Vol.2, London, 1977

Protsyk L. The use of psychological defense mechanisms older adolescents: gender characteristics. The article examines the psychological defense mechanisms adolescents with severe hidden talent and conventional form. It has been studied gender peculiarities of psychological defense mechanisms in each of these groups. It is proved that the psychological defense mechanisms using intellectually gifted girls (substitution, compensation, sublimation) and boys (substitution, compensation, intellectualization) is more constructive than with mechanisms that use conventional adolescent girls and boys (denial, regression). It was determined that normal teenagers, both girls and boys often use coping strategies. It is revealed that the repertoire of psychological defense mechanisms in a sample of gifted adolescents is characterized by narrow regardless of gender identity. Found no significant gender differences in the choice of psychological defense mechanisms within each group, but there are significant differences between the group of gifted and regular.

Key words: teenager, intellectual talent, intellectual ability, psychological defense mechanisms, coping strategy, gender.